

1689

9(395.5)

S-37

586 III
21(91.542)
Q.S. 76

№ 2

„ԽԱՐԱԶԱՆ“ - Ի ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

№ 2

Մ Ի Բ Ա Ր Տ Ո Ւ

ԵՒ

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Ք ւ ր ք ւ ւ ւ լ

ԳԻՆՆ Է 10 ԿՈՊ.

Կազմող

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Электротпечатня Т-ва „Надежда“, Семен. ул. № 1. Телеф. 684.

1908

30 MAY 2011

2 SEP 2006

№ 2

„ԽԱՐԱԶԱՆՆԻՑ“ - Ի ԳՐԱԳՐԱՐԱՆ

№ 2

9(395.5)

5-37

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ԵՒ

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Ք ա ր ս Ի ւ ւ ղ

Կազմեց

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Электропечатня Т-ва „Надежда“, Семен. ул. № 4. Тел. 664.

1908

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

ԵՒ

ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Աղբիւրներ Հայոց ազգի պատմութիւնը սու-
վորելու համար երկու տեսակ աղբիւր-
ներ կան. ա) հայ մատենագիր-
ներ, որոնք մինչև հինգերորդ դարը օտար լեզուով,
իսկ հինգերորդ դարից սկսած հայերէն լեզուով գրի
են առել ստորգ ու անստորգ պատմութիւն, առասպել-
ներն ու աւանդութիւնները խառնել են իրար և աւելի
այլանդակել են ճշմարտութիւնը, քան թէ եղածը գրել:
Ուշ ժամանակներում միայն հայ պատմիչները աւելի
հաւաստի ու հաւատալի պատմութիւն են տալիս, քան
առաջինները և բ) օտար պատմիչներ ու բեհ-
ռագիր արձանագրութիւններ, որոնք աւելի
ճշմարտապատում են և այս աղբիւրների հիման վրայ
գիտնականները կարողացել են կազմել իսկական պատ-
մութիւն, որ և՛ հաւատալի է և ճշմարտախօս:

Ես այստեղ կաշխատեմ ծանօթացնել ձեզ այդ

պատմութեան հետ, որպէս զի դուք գիտենաք թէ երբ առաջացաւ Հայոց ազգը և որտեղից եկան նոքա այն երկիր, որ Հայաստան է կոչուում:

Մարդկային
ցեղեր Երկրագնդի վրայ ապրող մարդիկ իրենց բնաւորութեամբ և մանաւանդ արտաքին տեսքով երեք մեծ խմբի են բաժանուում՝ սպիտակամորթ, դեղնամորթ և սևամորթ: Սևամորթներն պատկանում են Աֆրիկայի և Աւստրալիայի բնիկները, դեղնամորթներին՝ Ամերիկայի բնիկները, Ասիայի արևելեան, հիւսիս-արևելեան և հարաւ արևելեան երկիրների բնակչութեան մեծ մասը: Սպիտակամորթները, որ երբեմն կոչուում են նաև միջերկրային, ապրում են ամեն տեղ, ամեն երկրում, բայց գլխաւորապէս Եւրոպայում ու Ասիայի արևմտեան ու հարաւ արևմտեան երկրներում: Այս ցեղը աւելի ընդունակ գտնուեց կուլտուրական յառաջադիմութեան համար, նա էր որ երկիրը լցրեց ստեղծագործութիւններով և պատմութիւնն էլ աւելի նրանցով է զրադուում, քան այլ ցեղերով: Սպիտակամորթները բաժանուում են երեք գլխաւոր ճիւղերի ա) արիական կամ հնդեւրոպական (յաճախ և հնդգերմանական), որին պատկանում են յոյներ, իտալական ցեղեր, ալբանացիք, կէլտեր, գերմանացիք, սլաւոններ, ինդուսներ, իրանցիք ֆոնիզիացիք և հայեր. բ) Սեմական՝ եբրայեցիք կամ հրէաներ, ասորւորացիք, բաբելացիք և փիւնիկեցիք. գ) Քամական՝ եգիպտացիք:

Հայերը պատկանում են հնդեւրոպացի ընտանիքի և արդէն պարզուած է, որ նրանք, ինչպէս և բոլոր հնդեւրոպացիք կեանք են ստացել հնդեւրոպացոց որորանում և այդտեղից են եկել այն երկիր, որ Ուրարտու էր կոչուում, ստեղծել են հայութեան համար սեփական հայրենիք, որ յետոյ Հայաստան կոչուեց:

Հնդեւրոպացոց որորանը կամ սկզբնական հայրենիքը, որտեղ որ նրանք առաջացան և որտեղից գաղթեցին զանազան երկիրներ, գտնուում էր Վօլգա և Դնէպր գետերի հովիտներում և Սև ծովի ափերից սկսած մինչև Կարպատեան լեռները: Մյստեղից ինդուսներն ու իրանցիները Կովկասի վրայով Ասիա անցան, մտան Իրան և Թուրքեստան, իսկ փոնիզիացիք գաղթեցին Եգէյեան ծովի և կամ Բոսֆորի միջով: Հայերը որպէս առանձին հնդեւրոպացի մի ճիւղ՝ գնացին նոյն ճանապարհով, որ ընտրել էին փոնիզիացիք, բայց առանձնացած էլ մնացին ու չխառնուեցան նրանց հետ:

Գիտնականների կարծիքով հայերը հնդեւրոպացոց հայրենիքից դուրս են եկել մօտաւորապէս Քրիստոսից 2500 տարի առաջ, բայց նրանք սկզբում բնակութիւն հաստատեցին Թեսալիայում, որտեղ Բէրէյեան լճի ափին հնում հղել է Արմէն անունով քաղաք, որ գտնուում էր Լարիսսա և Ֆերա քաղաքների միջև: Բայց այդ քաղաքի հայերի հիմնած լինելը դեռ ևս հաստատուին հիմք չունի, միայն այնքան ճիշտ է, որ հայերը Քրիստոսից մօտ 900 տ. առաջ մեղնից անյայտ պատճառներով թողել են Թեսալիան և անցել Փոքր Ասիա: Ուրեմն հայերը մօտ

1500 տարի թափառել են զանազան երկիրներում, բայց գլխաւորապէս Բալկանեան թերակղզու վրայ:

Փոքր Ասիայից հայերը շարունակեցին իրենց ճանապարհը դէպի արեւելք, մինչև որ մօտ 200 տարի դանդաղ առաջ գնալով Քրիստոսից 670—660 տարի առաջ հասան Հայաստան, որ այդ ժամանակ Ուրարտու էր կոչուում:

Մի առ ժամանակ թողնենք հայերի գաղթը և տեսնենք թէ ինչպէս հայ ենք կոչուել: Հայոց պատմութեան ամենագլխաւոր պատմիչ Մովսէս Խորենացին, որ հիմնդիրորդ դարում և կամ աւելի ուշ ժամանակներում գրի է առել Հայոց պատմութիւնը, ազգասիրաբար և կամ թէ չգիտենալով իրական ծագումը, հայերիս հայ կոչուելը վերագրում է Հայկ նահապետին, որ ըստ Խորենացու եղել է Հայոց ազգի նախահայր, բայց գիտնականները հերքում են նրա ասածները և հաստատում, որ հայ անունը հնդկոպական ծագում ունի և դուքս է եկել պէտի (peti) բառից և հայերէնի մէջ պտաուր է դարձել, իսկ տ'ի, իսկ հնդկոպացոց պէտէր (peter) կամ յուսարէն ու լատիներէն պատէր (pater) փոխուել է հայր բառի: Այս բառը հայոց մէջ մտել է պետ (pet) դրութեամբ, որ նշանակում է իշխող կամ տիրող և շատ բառերի մէջ պահպանուել է, ինչպէս օրինակ հայրապետ, զօրապետ, նահապետ և այլն: Հայերն ուրեմն իրենց իշխողներ՝ պետ էին կոչում և այդ էլ այն պատճառով, որ բոլոր հնդկոպացիք ուր որ գնում էին՝ տեղացիներից տարբերուելու համար այդպէս էին իրանց անուանում և երբ հայերը եկան Հայաստան,

այնտեղ ապրում էին խահեր, որ բոլորովին այլ ժողովուրդ էին և նրանց հպատակեցրին իրենց: Երբ Քրիստոսից չորս դար առաջ պարսիկները նուաճեցին Հայոց աշխարհը, այդ օրուանից արդէն երկիրը կոչուեց Հայաստան, (ստան = երկիր, աշխարհ, կողմն) այսինքն Հայոց երկիր:

Հայաստան լեռնային երկիր է, բայց կլիման ամեն տեղ միատեսակ չէ, որովհետև լեռները իրենց զրութեամբ շատ տեղեր արգելք են հանդիսանում հարաւային ու արեւելեան տաքութեան՝ ջերմութեան, մինչդեռ հիւսիսային ցուրտն ազատ մուտք ունի: Ներքին Հայաստանը կամ աւելի լաւ ասած երկրի միջնամասը, բուսականութեամբ շատ աղքատ է, ահագին տարածութիւններ կան առանց ծառերի, ուր մնաց թէ անտառները, որոնք շատ քիչ են: Երկրի մէջ աւելի մշակուում են ցորեն, բամբակ, բրինձ, գարի, վուշ, բանջարեղէն և այլն: Բայց կան վայրեր, որտեղ հնարաւորութիւն չկայ երկրագործութիւնն իր շաւղով առաջ տանելու, որովհետև լեռների վրայ հալուող ձիւնից առաջացած հեղեղներից երկիրը ծածկւում է ջրերով, գետերը դուրս են գալիս իրենց ափերից և ողողում ընդարձակ տարածութիւններ:

Դեռ այժմ բուն Հայաստանը այդ դրութեան մէջ է, որովհետև նրա մէջ յառաջադիմութեան ամեն տեսակ փորձերը խեղդուել են իրենց բնում, իսկ թէ ինչ է եղել նա մեզնից տասնեակ դարեր առաջ՝ անյայտ է մնում և շատ քիչ բան գիտենք մինչև որ գիտնական աշխարհը նորանոր աղբիւրներ գտնելով կպարզէ այդ բոլորը:

Ամենահին Հայաստանը, որ մեզ յայտնի է, դա Եփրատ գետի ափերից սկսած մինչև Կուրի ափերը

տարածուող երկիրն է, մասամբ և Տիգրիսի վերին հիւսիսային ափերը, բայց միայն Արաքսի աւազանը ամբողջովին Հայաստանին է պատկանում: Եղել են ժամանակներ երբ եղել է նաև Փոքր Հայք, որը սահմանակից է Պոնտոսին և Կապադովկիային, իսկ Հայկական Կիլիկիան հայերի ձեռքն անցաւ միջին դարերում:

Մօտաւոր սահման գծելու համար կարելի է ասել, որ Հայաստանը գտնւում էր Ալիս գետից մինչև Կուր, Եփրատ, Տիգրիս և մասամբ էլ Ճորոխ, իսկ Միջագետքում մենք շատ քիչ գործ ենք ունեցել, այն էլ միայն հիւսիսային մասերում: Սակայն այսքան է տուել մեզ գիտնական աշխարհը, բայց մնացածը մնում է մթնութեան մէջ:

Հայերը ժամանակի ընթացքում շատ բազմացան, որովհետև շատ ժողովուրդներ ու ցեղեր ձուլւեցան նրանց հետ. այդ պէտք է կատարուած լինի միայն այն ժամանակ, երբ հայերի առաջխաղաց խումբը հասաւ նախնի հայրենիքը՝ Ալիս գետից արևելեան կողմը գտնուած երկիրը, որ ենթադրում են Քրիստոսից 10 դար առաջ պիտի եղած լինի և հէնց այդ երկիրն է Հայոց պատմութեան մէջ յայտնի Փոքր Հայքը: Որքան մեզ յայտնի է, այդ ժամանակ հայերի գլխաւոր պարագմունքն էր խաշնարածութիւնը: Այդ երկրում նրանք ենթարկուեցան Հաթթ կոչուած ժողովրդի ազդեցութեան, որ մի ժամանակ մասամբ կուլտուրացած մի ժողովուրդ էր և այդ երկիրների տէր ու տիրական:

Այստեղից հայերը առաջ գնացին և մտան Ուրարտու կոչուած երկիրը, որտեղ բազմատեսակ ցեղեր էին ապրում, բայց գլխաւորապէս խալդի կոչուած ազգը

կամ խալդէացիք, որոնք խաշնարած էին, ամառն անց էին կացնում լեռների վրայ կամ հովիտներում, իսկ ձմեռը՝ հողի վրայ փորուած խրճիթներում: Արդիւնաբերութիւնը շատ սոոր աստիճանի վրայ էր կանգնած, բայց երկրագործութիւնն ընդհակառակը մեծ աշխոյժով յառաջադիմում էր: Քաղաքներն էլ մի առանձին բան չէին ներկայացնում, այլ մեծ գիւղերի տպաւորութիւն էին թողնում: Սալդէացիք իրենց անուանում էին Սալդի ծառաներ՝ Սալդի անունից, որ արևի աստուած էր: Ներկայումս կարծում են, որ խալդէացիք միևնոյն խալդիք են, իսկ Սալդիքը երկիր է և գտնւում է Հայաստանի հիւսիսային կողմ Սև ծովի ափին:

Յայտնի չէ թէ Հայաստանը նախ քան Ուրարտուի թագաւորութիւնը ինչ էր ներկայացնում և կամ ինչպէս էր կառավարւում, միայն այսքանը յայտնի է, որ մօտ 1270 թ. Քր. առաջ Ասորեստանի Սալմասար Ա. թագաւորը նուաճեց այդ երկիրը և իրեն հիւսիսային կողմից ապահովեցնելու համար ասորական զաղութներ հիմնեց: Ուրեմն դրանք ասորւորների (ասորեստանցոց, չլիթիթի ասորոց հետ) ցեղակիցներ էին, բայց թէ ինչ անուններ էին կրում իբրև անհատական ցեղեր առ այժմ մեզ յայտնի չէ և գուցէ դրանից մէկն են և խալդէացիք:

Մարդկութեան պատմութիւնն ունի երկու շրջան՝ նախապատմական և պատմական: Այս մեր գրածքը վերաբերում է պատմական շրջանին և այդ շրջանը շատ հին սկիզբ ունի. առայժմ մենք գիտենք որ դեռ Քրիստոսից 6000 տարի առաջ եղել են երկիր-

կիրններ, իսկ մօտ 4000 տ. առաջ Հարաւային Միջագետքում երկու երկիր կար՝ Շումիր և Ակկադ, գոյութիւն ունէր Բաբելոն քաղաքը, որ Տին-տիր-քի էր կոչւում և 2300 թ. Ք. ա. Բաբելոնում եղած թագաւորի անունն անգամ մեկ յայտնի է: Բացի այս մենք գիտենք նաև Փիւնիկէի պատմութիւնը դեռ 2750 թ. Ք. ա., իսկ Ասորեստանի պատմութիւնը 1750 թուից Ք. ա.: Այս բանի հիման վրայ մենք իրաւունք ունենք ասելու, որ Ուրարտուն լինելով հարեան վերև յիշած երկիրներին, բնականապէս պէտք է ունենայ և հին պատմութիւն, աւելի հին քան յայտնի է մեզ, սակայն դեռ ևս այդ չի պարզուած և միայն այժման գիտենք որ մօտ 1200 թ. Ք. ա. Ուրարտուն արդէն քաղաքակիրթ երկիր է ճանաչուած:

Ուրարտու անունի տեղ հարեան ազգերը գործէին ածում նաև Ուշտու, Ուրաշտու և Ուրտու անունները, որ միեւնոյն Արարատն է և նշանակում է բարձր երկիր (ըստ ասորեստանցոյ): Ուրարտուն գտնւում էր Վանայ լճից սկսած մինչև Սեանայ լիճը, Վանայ լճի ամբողջ հիւսիսային աւազանը Ուրարտուի մէջ էր գտնւում և կամ թէ Ուրարտուն կամ նրա հարաւային մասը մի ժամանակ կոչւում էր նաև Նաիրի և ուշ ժամանակներում Ուրարտուն առանձին երկիր դարձաւ, իսկ Նաիրին էլ կառավարուեց սեփական թագաւորներով: Ուրարտուի հարաւ. արեւմտեան կողմը գտնւում էր Մուսասիր, որ այժմեան Մշոյ նահանգն է, թէպէտ գիտնականներից ոմանք կարծում են, որ այդ երկիրը գտնւում էր Վանայ լճից հարաւային կողմ, բայց այդ չէ ճշտում: Ուրարտուն հարեան էին հետեւել երկիրները. Բիանա՝ Վանայ ծովից արեւմտեան կողմը գտնուող նահանգը Տուսպա կամ Տու-

րուշպա մայրաքաղաքով (Վան, Տոսպ), Մանա կամ Մինի՝ Բիանայի և Ուրմիա լճի միջև գտնուած երկիրը, Նաիրի, որ ընդարձակ երկիր էր տարածուած Եփրատ և Տիգրիս գետերի վրայ Միջագետքից հիւսիս. Նաիրին սահմանակից էին Կիրիսի, Կուտու, Սուբուշքեա ասորական նահանգները: Նաիրիից արեւմուտք գտնւում էր Միլիդ երկիրը (Մելիտինէ, որ Հայոց աշխարհի Երրորդ Հայք նահանգն է, իսկ այժմեան Բարձր Հայքը՝ Էրզրումի նահանգը կոչւում էր Միլիդիս:

Գիտնական աշխարհը նախնական Հայաստան ասելիս ընդունում է հետեւեալ երկիրներ՝ Ուրարտու, Մուսասիր, Նաիրի, Բիանա, Մանա, Միլիդ և Մելիդիս:

Հարաւային կողմից Ուրարտական նահանգներին սահմանակից էին Առաջին արեւաւմեցիներ գլխաւորապէս Ասորեստանցիք, որոնք Քրիստոսից ժն. դար առաջ զօրացան և սկսեցին աշխարհակալութեամբ զբաղուել: Առաջին անգամ Հայաստանը յարաբերութիւն է ունեցել Բաբելոնի զօրեղ պետութեան հետ, բայց ուշ ժամանակներում, երբ այդ երկիրն արդէն յայտնի էր Ուրարտու անուամբ, գործ ունէր միայն Ասորեստանի՝ ասսուրացիների հետ: Քրիստոսից երկուհազար տարի առաջ, ասում են գիտնականները, Ուրարտուն աւելի կուլտուրացած երկիր էր, քան այն ժամանակ, երբ հայերը նուաճեցին և հետեւապէս յետոյ եղած յառաջագիմութիւնն արդէն հայերի ձեռքով է եղած:

1400 թուականին մօտ առաջին անգամ Նաիրին ենթարկուեց Ասորեստանի կամ ասսուրների արշաւանքին: Յետոյ արդէն Սալմանասար Ա. շարունակեց աշ-

խարհակալական գործը, տիրեց Միջագետքին և մտաւ Հայաստան—Նաիրի և իր ապահովութեան համար աստուերական գաղութներ հիմնեց հարաւային Հայաստանում: Այդ ժամանակ Նաիրին բնակեցրած էր հետտիրտներով: Այնուհետեւ ասորեստանցոց Թիգլատ-Պալասար Ա. (1108—1080 թ.) ամբողջ Նաիրին տիրեց, յաղթեց այդ կողմերի գաղնակից իշխաններին, որոնք գաւառների տէր էին և մի տեսակ գաւառապետներ և հաշոււմ էին մօտ 60, յաղթեց նրանց և 1200 ձիւ ու 2000 եղան տարեկան հարկ դրեց, իսկ իշխանների որդոց պատանդ վերցրեց ու այնպէս հեռացաւ:

Բաւական ժամանակ Նաիրին խաղաղ կերպով հպատակուեց ասորեստանցոց, սակայն միևնոյն ժամանակ պատրաստութիւն տեսաւ անկախութիւն ձեռք բերելու, որի համար 879—870 թուականներին Ասորեստանի Ասսուրնազիրպալ թագաւորը Նաիրի արշաւեց: Այդ արշաւանքները մի քանի անգամ կրկնուեցան, նա անցաւ Տիգրիս գետը, տիրեց այժմեան Սասունին ու Բիթլիս-սու գետի հովիտը և բնակիչներից բերքի հարկ վերցրեց: Միւս կողմից էլ Արբելա քաղաքից մինչև Ուրմիոյ լիճը հասաւ ու ճանապարհին եղած երկիրները նուաճեց:

Ասսուրնազիրպալի յաջորդ Սալմանասար Բ. (860—825 թ.) շարունակեց իր հօր ծրագիրներն իրագործել և Ուրարտու արշաւեց: Այդ ժամանակ Ուրարտուի Արամէ թագաւորը միացնելով երկրում եղած փոքր իշխանութիւնները՝ սպառնում էր աւելի զօրանալ, որ ցանկալի էէր ասորեստանցոց: Այդ ժամանակ նշանաւոր էր նաև Արգասիու կամ Արամալի

մայրաքաղաքը (ըստ ոմանց Հայաստանի Արմաւիր քաղաքը): Սալմանասարը 837 թ. Ուրարտուն աւերի մատնեց, մինչև Վանայ ծովը հասաւ, գրաւեց Արգասիուն և Վանայ ծովի մօտ իր արձանը կանգնել տուաւ, իսկ Արամէն ստիպուեցաւ երկրի խորքերը նահանջել:

Արամէից յետոյ Ուրարտեան իշխող Սարգուրի Ա. խանութեան գլուխն անցաւ ինչ որ մօտ 837-825 թ. Լուտիպրինի որդի Սարգուրի Առաջինը (յայտնի չէ թէ ով էր Լուտիպրինը): 833 թ. Ասորեստանի զօրքը մօտեցաւ Արգասիաս (Արածանի) գետի ափերին, որպէս զի Սարգուրիից ետ խլին Սուխմէ և Դայանի երկիրները: Այդ երկիրները գտնուում էին Արգասիաս գետի աջ ափին և Սարգուրին խլել էր նրանցէն և՛ թէ ինչպէս վերջացաւ այդ պատերազմը, յայտնի չէ, միայն 829 թ. ասորեստանցիք նորից գէպի Ուրարտու արշաւեցին, մտան Մուսասիր, աւերեցին ու կողոպտեցին այդ երկիրը, բայց Սարգուրին դիմադրեց և 828 թ. Տուրուսպա կամ Տուսպա (այժմեան Վան) քաղաքն ամրացնելով իր զահն այնտեղ փոխադրեց, իրեն էլ անուանեց արքայից արքայ, Բիանայի թագաւոր և Նաիրիի իշխան, երկար ժամանակ պատերազմներ մղեց Սալմանասարի դէմ, իսկ իր գործերը հրամայեց արձանագրել ապագածների վրայ:

Այդ օրուանից ասորեստանցոց ազդեցութիւնը շատ ընկաւ և Ուրարտուի թագաւորները հչ միայն իրենց երկրի պաշտպանութեամբ էին զբաղուած, այլև աշխատում էին Միջագետքն ու Ասորիքը (Սիրիա) խլել նրանցից:

Իսպուլիքիս Սարգսուրիին յաջորդեց Իսպուլի-
սիս, որի օրով Ասորեստանում թա-
մօտ 825 թ. գաւորում էր Շամշի Բամման Բ.
(825—812), որ իր Մուտարրիս-Ասուր
գօրավարին ուղարկեց Նաիրի և Իսպուլիքիսը ընդհա-
րուեց նրա հետ, բայց ասսուրացիք յաղթեցին, աւե-
րեցին երկիրը և ձիու հարկ դրին Նաիրի բնակիչներին
վրայ: Շամշի Բամմանը քիչ յետոյ նորից Նաիրի ար-
շաւեց, տիրեց Մանա երկրին ու անցաւ Պարսուա և
Միդիա: Նրա յաջորդ Բամման-Նիրարի Գ. (812—783
թ.) շարունակեց պատերազմները և երկը անգամ Նա-
իրի արշաւեց, իսկ երկու անգամ էլ Մանա, սակայն
Ուրարտուին բնաւ չմօտեցաւ, որով այդ երկիրն աւե-
լի գօրեղացաւ:

Միսուա Իսպուլիքիսը դեռ իր կենդանու-
թեան ժամանակ իրեն գահակից նշա-
մօտ 812-780 թ. նակեց իր որդի Միսուասին, որով այդ
ժամանակներում եղած շինութիւննե-
րը վերագրում են հօրը և որդուն: Երբ արդէն մեռաւ
Իսպուլիքիսը, Միսուասին գործակից եղաւ իր մայր Թա-
րի-րիաշը, որ երկրի խնամակալուն էր և Վանի նշա-
նաւոր ջրմուղները շինուած են նրա հրամանով: Հայ
պատմիչները և առհասարակ առասպելաբաններն այդ
բոլոր շինութիւններն վերագրում են Շամիրամ ա-
նունով թագունուն, որի համար գիտնականներն ասում
են, որ այդպիսի թագունի չէ եղել և այս դէպքում
պարզ է, որ պատմիչները շփոթել են պատմութիւնը և
Թարի-րիաշի տեղ ստեղծել են Շամիրամ:

Մենուասի գլխաւոր գործը Նաիրին նուաճելն էր,
որի պատճառով Բամման Նիրարին նորէ Նաիրի մտաւ,

իսկ յետոյ էլ Սալմանասար Գ. (783—773 թ.) վեց
անգամ իրար հետից Ուրարտու արշաւեց, բայց ոչինչ
չկարողացաւ անել: Մենուասը խիստ դիմադրութիւն
ցոյց տուեց, առաջացաւ դէպի հիւսիս արեւելք և արե-
ւուտք ու նոր քաղաքներ նուաճեց, միևնոյն ժամա-
նակ Լուհէնիին քաղաքը Միսուահիշինի անուանեց:

Մովսէս Խորենացին Մանաւազ անունով նահա-
պետէ յիշում և գիտնականներից մէկը կարծում է, որ
դա պէտք է եղած լինի արձանագրութիւններում յի-
շուած Միսուասը, իսկ Միսուահիշինին էլ Մանազկերտ:

Արգիստիս Ա. Միսուասին յաջորդեց Արգիստիս
մօտ 780-755 թ. Ա., որ ամենից մեծ ջանք գործ դրեց
երկրի ու պետութեան սահմաններն
ընդարձակելու: Սա ժամանակակից էր Սալմանասար
Գ-ին և Ասսուր-Դան Գին (773—755 թ.): Այս անգամ
ասսուրացիք ստիպուած էին պաշտպանուելու, որով-
հետեւ Արգիստիս Ա. յարձակողական դիրք էր բռնել և
նուաճեց Փոքր Ասիայի ու Ասորիքի մէկ մասը, մինչև
անգամ Ասորեստան արշաւեց, սակայն ստիպուած եղաւ
ետ նահանջելու: Սա նորոգեց Արմաւիր քաղաքը և
Արգիշտինի ի կոչեց, իսկ Արագածն էլ իր անունով
Արգիստիս կոչեց:

Ոմանց կարծիքով սա հայ պատմիչների յիշած
Արմենակ նահապետն է: Վանայ ժայռերում եղած ար-
ձանագրութիւնների մէջ պատմուած են թէ ինչպէս
Արգիստիսը նուաճել է Նաիրին և մինչև Մելիտինէ
գտնուած գաւառները և առհասարակ յաղթող հանդի-
սացել:

Րուսա Ա.

կամ

Ուրսա

յ 714 թ. Գր. ա.

722 թ. Ասորեստանում թագա-
ւորեց Սարգոնը (Սարիուքէն), որ մի
շարք պատերազմներից յետոյ իր զէնքը
Ուրարտուի դէմ դարձրեց:
Միևնոյն ժամանակներում Սար-
գոնի Բ-ի յաջորդ Րուսա կամ Ուրսա
Ա. թագաւորը 23 մանր իշխանութիւնների տիրելով՝
երկիրն աւելի ևս ընդարձակել էր արևելեան կողմից
և մտադրուել էր աղատուել ասորեստանցոց ազգեցու-
թիւնից, որի համար նա ամեն միջոց գործ դրեց: Ուր-
սան դաշնակցել էր Թուրիլի, Մոսոքի, Մուսասիրի,
Միլդիսի, Զիքառաթուի և Ուրմիոյ շրջակայ երկիրնե-
րի իշխանների հետ, միայն Մաննայի Իրանգու թա-
գաւորը Սարգոնի դաշնակից լինելով՝ մերժեց Ուրսայի
առաջարկը, որի համար Ուրսան ապստամբեցրեց Մա-
նայի բնակիչներին Իրանգուի դէմ, իսկ Զիքառաթուի
թագաւորը Մանայի երկու քաղաքները գրաւեց: Սար-
գոնը դաշնակցին օգնութեան հասաւ յարձակմամբ ետ
խլեց Մաննայի Սուանտաքուլ և Տուրաուքա քաղաք-
ները և այրեց, իսկ բնակիչներին 719 թ. գերի վարեց
Ասորիք: Միևնոյն ժամանակ մեծ ապստամբութիւն
ծագեց Ասորեստանում և Սարգոնը ստիպուած եղաւ
վերադառնալ թողնելով Ուրսայի դէմ ծրագրած պա-
տերազմը և 717 թուին միայն նորից եկաւ Ուրսայի
դէմ: Մանայի թագաւոր Իրանգու մեռած լինելով, նրա
յաջորդ Ազա սպանուել էր լեռնհրում, իսկ նրան յա-
ջորդել էր իր եղբայր Ուլլուսուն, որ ստիպուած եղաւ
հչ միայն հպատակուել Ուրսայի, այլև 22 ամբողջիւն-
ներ իրենց պահանջներով նրան յանձնեց: Սարգո-
նին այս բանը դուր չեկաւ և Ուլլուսունի վրայ դի-
մեց: Ուլլուսունը իր զօրքով իր երկրի լեռնային հո-

վիտներում ամրացաւ, բայց Սարգոնը յաղթեց, առաւ Իզիդրի, Իզիպիա և Արմիդ քաղաքները և ամրոցները, և ապա յարձակուեց Ուրարտուի վրայ, արքունի տնից 250 հոգու գերեց, 55 պարսպաւոր քաղաքներ գրաւեց, իսկ Ուլլուսունի 22 քաղաքները, որ Ուրասայի ձեռքն էին ընկել, միացրեց Ասորեստանի հետ: Ուլլուսունը այս տեսնելով, գնաց Սարգոնի մօտ և գթութիւն խնդրեց, իսկ Սարգոնը ներեց և նորից նրան թագաւոր նստեցրեց, 22 մեծամեծ քաղաքները տուեց երկու ամրոցների հետ որպէս սեփականութիւն, միևնոյն ժամանակ առանձին հոգ տարաւ այդ երկրում իրադաշտութիւն պահպանելու համար և վերադարձաւ Ասորեստանում ծագած խռովութիւնները զսպելու: Այս անգամ էլ Ուրասան օգուտ քաղեց Սարգոնի բացակայութիւնից և Ուլլուսունին ապստամբութեան դրդեց, բայց հէնց որ Սարգոնը նորից արշաւեց, իսկոյն հնազանդեց նրան, բայց քիչ յետոյ Ուրասան Ուլլուսունից հպատակութիւն պահանջեց և նրա որդուն պատանդ վերցրեց: Այս անգամ Սարգոնը մեծ զօրքով դիմեց Ուրասայի դէմ և պատերազմեց. Ուրասան փախաւ և ամուր տեղեր ապաստանուեց, իսկ Սարգոնը իր զէնքը Մուսասիրի Ուրդանա թագաւորի դէմ ուղղեց, որովհետեւ նա չէր ուզում հպատակուել իրեն և Ուրասային էր ապաւինուել, յաղթեց նրան և Ուրդանան լեռները փախաւ, իսկ Սարգոնը առաւ Մուսասիր քաղաքը, բռնեց նրա կնոջը, որդոցն ու դուստրներին, հաւաքեց նրա անասունները, գանձն ու ստացուածքը և 2100 մարդու զերի վարեց Խալդիա և Պակտպարդու աստուածների հետ: Ուրարտուի Ուրաս թագաւորը լսելով այս, մանաւանդ իր Խալդիա աստուծու գերութիւնը, դա-

շոյնով ինքնասպան հղաւ և իր մեծամեծների բազուկների վրայ հոգին աւանդեց:

Սարգոնն իր զէնքը Ուրասայի դաշնակիցների դէմ ուղղեց, կործանեց Միլիտի թագաւորութիւնը, թագաւորին գերեց և մի ասոււրացի կուսակալ նշանակեց 712 թ.:

Արգիստիս Բ. թագաւորը Ուրասայի եղբայրն էր և նախ Ասորեստանին հպատակութիւն խոստացաւ, իսկ

վերջը ապստամբութեան դրօշը պարգեց և Մանային տիրեց: Ինչպէս երևում է Արգիստիսը նեղ դրութեան մէջ էր ընկել, որովհետեւ ապստամբութիւնից քիչ յետոյ նա դեսպաններ ուղարկեց Ասորեստանի Սանքերիւր (Սենեքերիւմ 705—681 թ.) թագաւորի մօտ ընծաներով հաշտուելու համար: Հաւանականն այն է, որ նրա օրով Քիմմերեաններն արդէն յարձակուել էին Ուրարտուի վրայ, որի մասին քիչ յետոյ կխօսենք և նա այս անգամ ստիպուած էր Մանքերիւրից օգնութիւն խնդրել:

Արգիստիս Բ-ին յաջորդեց Ուր-Քիսմերեան Բ. թագաւորը: Այս ժամանակներից Ուրարտուն կամաց-կամաց ընկնում է, կորցնում իր նշանակութիւնը, որովհետեւ

Հայաստան են մտնում Քիմմերեան ցեղերը: Այդ ցեղերն սկզբում ապրում էին Սև ծովի հիւսիսային ափերում, թափառաշրջիկ կեանք էին վարում և ձիավարժ մարդիկ էին: Սկիւթացի ցեղերը, որոնք ապրում էին Ղրանցից արեւմուտք և նոյնպէս ձիավարժ ու թափառաշրջիկ էին, դուրս վանեցին Քիմմերեաններին իրենց

ընակութեան վայրերից և նրանք ստիպուեցան զաղ-
թել դէպի հարաւ և մտան Փոքր Ասիա: Ճանապար-
հին ընական է, որ նրանք կպատահէին այն բոլոր աղ-
գերին, որոնք ճանապարհին էին գտնուում կամ որոնց
մօտով անցնում էին նրանք: Քրիմմերեանք շատ ան-
գութ գտնուեցան դէպի այդ աղգերը, աւերեցին եր-
կիրները, աւերի ու կողոպուտի մատնեցին պատա-
հածը և դրանց մի մասը դէպի Ուրարտու գիւմեց, իսկ
մնացիսները դէպի հարաւ-արեւմուտը առաջ գնացին:
Այդ կատարում էր Սարգոնի թագաւորութեան ժա-
մանակներից: Դրանք վերջն անցան Փոքր Ասիայի
խորքերը, մօտ 650 թ. Սարգէսն աւերեցին, պաշարե-
ցին Եփեսոս քաղաքը և քանդեցին Մազնէսիան, մինչև
որ վերջապէս մօտաւորապէս 600 թ. Լիդիացոց Ալիատ
Դ. թագաւորը ոչնչացրեց նրանց:

Ուրարտու մօտ Քրիմմերեաններին*) թէպէտ Ասոր-
բեստանցոց թագաւոր Ասսուրդանը (681—668 թ.) յաղ-
թեց, սակայն նրանց մի մասն անցաւ դէպի Միդիա և
այնտեղ հաստատուեց: Ուրարտուի թագաւորն էլ ան-
գօր գտնուեց նրանց դէմ, երկիրն աւերուեց:

Ուրսա Բ-ի յաջորդ Էրիմինայի օրով արդէն Ու-
րարտուն սկսեց ողողուել, եկ հնդկրոպացիներով և
հայերի առաջախաղաց խումբն էլ նրա օրով Հայաս-
տան-Ուրարտու մտաւ:

*) Կան կարծողներ և մինչև անգամ պնդում են, որ Քրիմ-
մերեանները հին Գամիրներ-Կապադովկացիք են, որոնք յայտնի
են նաև հայ պատմագիրներին:

Ուրսա Գ.

Էրիմինային յաջորդեց Ուրսա Գ.
կամ Բուսա, որ ժամանակակից էր Ասոր-
բեստանի Ասսուրդան և Ասսուրբանի-
պալ (668—626 թ.) թագաւորներին: Ուրսա Գ. գլխա-
ւորապէս շինարարութեամբ զբաղուեց, որովհետև Քրիմ-
մերեաններն ու հայերը շատ մեծ ֆլաններ էին
տուել, մանաւանդ որ դրանց վրայ աւելացել էին նաև
Սկիւթացիք, որոնց մի մասը հիւսիսային Հայաստա-
նում մինչև անգամ զաղութ էր հիմնել:

674 թ. Ուրսան դաշն կապեց Ասսուրդանի հետ
և նոքա միասին գիւմեցին երկու պիտութիւնների սահ-
մաններում գտնուած Սուպրիա երկրի իշխանի դէմ,
որը օգտուելով նորեկ ցեղերից առաջացած խառնակ
զրութիւնից, հիւրընկալել էր Սսորբեստանի և Ուրար-
տուի փախստականներին և աշխատում էր Քրիմմեր-
եանների օգնութեամբ հիմնել անկախ սեփական պե-
տութիւն և այդ երկու թագաւորների պահանջներին
էլ չէր ուղում գոհացում տալ: Ասսուրդանը գրաւեց
այդ գաւառները, իսկ այդ իշխանը կուռի մէջ սպա-
նուեց: Այս անգամ Ուրարտուն և Ասորբեստանը միա-
ցած էին ընդհանուր թշնամու դէմ և Ասսուրդանը
բռնելով Ուրարտուի փախստականներին, հրամայեց
Ուրսիայի մօտ ուղարկել: Միևնոյն ժամանակներում
Մանա երկիրն էլ համարեա հիմնայաւակ աւերուեց,
որովհետև նրանց Ախսիրի թագաւորը ապստամբուել
էր: Երկրի աւերը շատ զրգուեց Մանայի ժողովրդին և
նրանք սպանեցին Ախսիրին:

Սարգսուրի Գ. Գ., որ Ուրարտուի վերջին թագաւորն է ճանաչուած: Նա ոչ միայն հաշտ մնաց Ասորեստանցոց հետ, այլ և նրանց գերիշխանութիւնն ընդունելով Ասորւրբանիպալին ընծաներ ուղարկեց: Սարգսուրին աւելի պալատական կեանքին էր նուիրուած և անհոգ կեանք էր վարում: Այս անգամ Հայերն արդէն սկսում էին կամաց-կամաց երկրին տէր դառնալ, իսկ Միդիա կամ Մարաստանն էլ բաւական զօրեղացել էր: Յայտնի չէ պարզապէս թէ ով կործանեց Ուրարտուի թագաւորութիւնը, միայն այդ պէտք է վերագրել կամ Միդիացոց և կամ հայերին, որովհետեւ այդ օրից Ուրարտուն հայերի ձեռքին է և նրանք աշխատում էին դուրս վանել Խալդիներին և երկու երեք դարուց յետոյ արդէն Հայաստանը մաքրուել էր Խալդիներից, որոնք քաշուել էին հիւսիս:

Այսուհետեւ մենք կպատմենք Հայերի սկզբնաւորումը և Հայաստան երկրի պատմութեան սկիզբը:

Ն Ա Խ Ն Ի Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն

Սկիւթացիք Հայաստանում Հայերը տիրեցին Ուրարտուին, բայց չկարողացան երկիրը կարգի բերել, երբ հիւսիսային երկիրներից Հայաստան մտան Սկիւթացիք: Այդ ժամանակ Ասորւրբանիպալ թագաւորը ստիպուեց հայերի փոխարէն կռիւ մղել, որովհետեւ վախենում էր, որ նրանք կարող էին մտնել Ասորեստան. նա յաղթելով սկիւթացիներին, դուրս քշեց նրանց երկրի սահմաններից: Բայց նրանք 20 տարի յետոյ նորից սկսեցին առաջ

շարժուել և 635 թ. մտան Հայաստան: Այս անգամ Ասորեստանը ուժասպառ էր եղել և Մէդացոց (Միդիա = Մարաստան) Կիաքսար թագաւորը զօրանալով պաշարել էր Նինուէ քաղաքը, բայց վախենալով որ սկիւթացիք կարող են մտնել նաեւ իր երկիրը, դուրս եկաւ պատերազմելու և թէպէտ սկզբում յաղթուեց, սակայն պատրաստուելով մեծ զօրքով դիմեց նրանց վրայ և յաղթելով դուրս քշեց բոլորովին թէ իր երկրից և թէ Հայաստանի սահմաններից:

Մէդացիք այն աստիճան զօրացան, որ իրենց ձեռքը գցեցին մինչև Ալիս գետ և Լիդիա տարածուած երկիրները և հարկատու դարձրին: Ասորեստանը բոլորովին թուլացել էր և քաշուել էին Բաբելոն, որտեղ փոքրիկ թագաւորութիւն էին հաստատել:

Կիւրոս եւ Երուանդ Միկենոյն ժամանակներում յեղափոխութիւն ծագեց Մէդացոց երկրում և 550 թ. Քր. ա. ըստ սմանց պարսիկ Աքեմենեան Կիւրոս իշխանը յաղթելով մէդացիներին, գերի բռնեց նրանց Աստիագ կամ Աժդահակ թագաւորին և իր երկրի սահմանները մինչև Լիդիա հասցրեց: Այս անգամ նրան օգնեցին հպատակ ազգերը և նա Հայոց, Մանայի ու Աշկուզա (Ասքանազեան) երկիրների բնակիչների օգնութեամբ դիմեց Բաբելոնի վրայ ու կործանեց այդ թագաւորութիւնը: Յոյն պատմիչների ասելով այդ ժամանակ Հայաստանում իշխում էր Երուանդ թագաւորը, որ իբր թէ պատերազմել է մէդացոց Աստիագ թագաւորի հետ, յաղթուել և հարկատու դարձել: Վերջը Երուանդն ապրստամբում է, բայց Կիւրոսը բռնում է նրան և իրեն հպատակեցնում: Այստեղից Երուանդն ու Կիւրոսը բա-

րեկամանո մ են: Երուանդի յաջորդն եղել է Տիգրան: Այս երկու հայ թագաւորներն յիշում է նաև Մովսէս Խորենացին, սակայն դեռ ևս վերջնականապէս չէ հաստատուած այդ բոլորը:

Հայաստանը 519—515 թուականներէց սկսած պարսից պետութեան մի կուսակալութիւն էր և թէպէտ երկիրը նրանց ձեռքին էր, այնուամենայնիւ Երասխ գետի հովիտներում կար սեփական ազգային կեանք՝ կամ հայկական փոքրիկ իշխանութիւններ կային և կամ թէ մի միացեալ փոքր տէրութիւն, բայց նրա պատմութիւնը դեռ ևս չէ լուսաբանուած: Պարսից թագաւորներն կուսակալներով էին կառավարում Հայաստանը և ուզած դէպքում փոխում էին նրանց և մի ուրիշի նշանակում: Կուսակալներն արքայաւսյել կեանք էին վարում, ունէին սեփական արքունիք: Կուսակալի մօտ կային նաև արքունի քարտուղար և զօրապետ, որ իր ձեռքի տակ ունէր կանոնաւոր զօրք և տեղացիներից կազմած ժամանակաւոր զինուոր: Այս երեք պաշտօնեաները սովորաբար մէկ մէկու թշնամի էին և երբէք համարեան համերաշխ չէին ապրում Պարսից թագաւորը ելեմտից հաշիւը քննելու համար յաճախ պաշտօնեաներ էր ուղարկում և հաշուի մտքուր լինելուց էր կախուած կուսակալի պաշտօնում մնալը:

Կուսակալներն առհասարակ աշխատում էին երկիրը ծաղկած վիճակի մէջ պահել, որպէս զի առանց դժուարութիւնների կարողանային ժողովել երկրից տրուելիք հարկերը, որոնք շատ մեծ էին ժամանակի հետ համեմատած: Արտաքսերքսես Բ. թագաւորի օրով մէնչև Սև ծովի ափեր ապրող բնակչութիւնը բաժա-

նուած էր 13 կուսակալութեան և դրանք միասին վճարում էին 400 տաղանդ հարկ (ըստ պարսից հաշուի մօտ 680,000 բուբլի): Երկիրը կուստուրապէս զարգանում էր, որովհետև կուսակալները աշխատում էին վերջ տալ աւազակախմբերին, երկիրը կառավարում էին խաղաղ և որոշ օրէնքներով, բնակիչների մէջ ծագած անհամաձայնութիւնները վերջացնում էին հաշտութեամբ, հաղորդակցութեան ճանապարհներ էին բաց անում և որ զլիաւորն է, աշխատում էին բարեւլաւել երկրի տնտեսական զրուծիւնը:

Քսենոֆոն յոյն պատմիչը նկարագրել է այդ ժամանակուայ հայոց տունը. նրա ասելով հայերի տները գետնափորէին և երկու դուռ (մուտք) ունէին՝ մէկը՝ նեղ մարդկանց համար, իսկ միւսը ընտանի կենդանիների: Ձմեռը 15—20 անդամից բաղկացած ընտանիքը տեղաւորում էր այդ փոքրիկ բնակարաններում անասունների հետ, մինչդեռ ամառը նրանք անց էին կացնում բացօդեայ՝ լեռներում և դաշտերում: Միևնոյն տան մէջ էին պահւում նաև ուտեստի պաշարեղէնները, ինչպէս գարի, ցորեն, քիշմիշ կամ չամիչ և գարեջուր, որ հին հայերը պատրաստում էին շատ մեծ քանակութեամբ և մինչև անգամ արտահանում էին երկրից դուրսը:

Հայերի պարսից տիրապետութեան ժամանակ խաղացած դերն էլ մեծ նշանակութիւն ունի, որովհետև նրանք ձգտում էին անկախութիւն ձեռք բերելու, որի համար էլ բազմաթիւ պատերազմներ մղեցին պարսից Դարեհ Ա.-ի (521—485 թ.) հետ: Դարեհը ստիպուեց զօրք ուղարկելու հայերի դէմ Դադարշիս զօրավարի

Դարեհ Ա.

հետ և առաջին պատերազմ տեղի ունեցաւ Հայաստանի Ձաւղու (յայտնի չէ տեղը, գիտնական պ. Բասմաջեանը կարծում է, որ Սասուն պիտի եղած լինի) տեղում 520 կամ 519 թ.: Հայերն երկրորդ անգամ յարձակուեցան Դաղարշիսի վրայ, և այս անգամ Տիգրա (նոյն գիտնականի կարծիքով Տիգրանակերտ) տեղում պատերազմ եղաւ, որտեղ հայերից 540 հոգի սպանուեցան, իսկ 520 էլ գերի ընկան: Հայերն երրորդ անգամ ապստամբեցան և Հայաստանի Ունյամա (տեղը յայտնի չէ) բերդի մօտ պատերազմ եղաւ, հայերը մեծ ջարդ կրեցին, բայց երևում է, որ պարսիկները չկարողացան զսպել նրանց և Դարեհ Վաւմիսա պարսիկին ուղարկեց նրանց դէմ, բայց հայերը նրան պատերազմի դուրս կանչեցին և այս անգամ Ասորեստանի Իզիդու (տեղը յայտնի չէ) տեղում պատերազմ եղաւ և հայերից 2024 մարդ սպանուեց: Այս էլ չօգնեց և 519 թ. Աւտիյարա (տեղը անյայտ) տեղում՝ Հայաստանում պատերազմ եղաւ, որտեղ հայերից 2045 հոգի ջարդուեցան, իսկ 559 հոգի էլ գերի ընկան: Այնուհետև Արախա անունով մի հայ իբր թէ Բաբելոնի թագաւոր է հռչակուեմ, բայց նրան պատերազմի ժամանակ բռնեցին և Բաբելոնում իր զօրավար-գործակիցների հետ խաչեցին, մօտ 516 թ.:

Դարեհին յաջորդեց Քսերքսէս (485—465 թ.), որի օրով Հայաստանը հպատակ մնաց նրան, բայց հաւանական է, որ կային առանձին հայ իշխողներ՝ թագաւորներ և կամ իշխաններ, բայց նրանք կախումն ունէին պարսիկ պետութիւնից:

Սելեւկեանք

Մի շարք թագաւորներից յետոյ Պարսկաստանում թագաւորեց Դարեհ Գ. Կոդոմանն (336—330 թ.), որի օրով Հայաստանի բաղդը վճուում է: Դարեհի օրով շատ զօրացաւ Ալէքսանդր Մակեդոնացի նշանաւոր թագաւոր-զօրավարը և Փոքր Ասիային տիրելով հասաւ Պարսից սահմաններին: 331 թ. հոկտեմբեր 1-ին Արբելա քաղաքի մօտ պատերազմ տեղի ունեցաւ Ալէքսանդր Մակեդոնացու և Դարեհի միջև, Դարեհը յաղթուեց և այդպիսով վերջացաւ Պարսից Սքիմնեան հարստութիւնը, Հայաստանն էլ ընկաւ մակեդոնացոց ձեռքը և երկրի մարդպան կամ կուսակալ նշանակուեց Միհրան անունով մի նշանաւոր պարսիկ իշխան, որ առաջ Սարդէս քաղաքի պետ էր եղել և միացել էր մակեդոնացոց հետ: Երկիրը կառավարւում էր պարսիկներից որոշուած օրէնքներով:

Ալէքսանդր Մակեդոնացու մահից յետոյ՝ 323 թ. նրա նուաճած երկիրները բաժանուեցան նրա զօրավարների մէջ և Հայաստանը բաժին ընկաւ Սելեւկացիներին: Սելեւկը մակեդոնացի իշխան էր և Ալէքսանդր Մակեդոնացու հետ Ասիա գնալով իր քաջութեամբ և հնարագիտութեամբ նուաճեց Բաբելոնը, որտեղ և կուսակալ եղաւ: Այդտեղից նա իր իշխանութիւնն աւելի հեռուն տարածեց՝ տիրեց շրջակայ երկիրներին՝ Մարաստանին, Պարսկաստանին և Շօշաստանին և 306 թ. իրեն թագաւոր հրատարակեց, որով սկսուեց Սելեւկեան թագաւորութիւն: Սելեւկը Տիգրիսի վրայ Սելեւկիա անունով, իսկ երկրում (Բաբելոնից մինչև տիրած երկիրները) 75-ի չափ քաղաքներ հիմնեց: Նրա յաջորդներն էլ շարունակեցին նրա աշխարհակալութեան պակասը, սակայն 129 թ. Պարթևները յաղթեցին նրանց

և երկրի մեծ մասը խլեցին: Հայոց Տիգրան Բ. Մեծ թագաւորն էլ 83 և 74 թուականներն նրանց ձեռքից Ասորիքը խլեց, իսկ Հռոմայեցոց Պոմպէոս զօրավարը Տիգրան Բ-ի ժամանակ վերջ տուեց այդ թագաւորութեան:

Հայերը չթողին իրենց ըմբոստ բարքը և ինչպէս որ պարսից տիրապետութեան ժամանակ էին ձգտում անկախութիւն ձեռք բերելու, այնպէս էլ Սելևկացոց օրով սկսեցին շարժուել, բայց նրանք այնքան միայն կարողացան անել, որ 317 թ. Փրատապար կամ Հրահատ անունով հայ իշխանը Հայաստանի կուսակալ նշանակուեց: Նա իր երկրում ազատ իշխան էր, ինքնագլուխ կառավարում էր և մինչև անգամ ինքնակամ մի պատերազմ էլ մղեց Պոնտոսի դէմ:

Նրա յաջորդ Արդոարտէսը Հրահատի ազգականներին էր և աւելի պատուապահանջ գտնուեց քան իր նախորդը՝ 301 թ. Քր. ա. բացարձակապէս ապստամբութեան դրօշ պարզեց, սակայն Սելևկը ճնշեց այդ ապստամբութիւնը, որովհետև նա դրանից տասը տարի առաջ արդէն բաւական ամրացել էր և ապահովել էր իշխանութեան տակ գտնուած երկիրների հպատակութիւնը:

Այնուհետև Հայաստանը բաժանուեց երկու կուսակալութեան և այդպէս կառավարուեց մինչև 168 թ. Քր. առաջ, երբ արդէն երկու կուսակալներն էլ ապստամբուեցան և սեփական թագաւորութիւն հիմնեցին: Արտաշէս կուսակալն (Արտաքսի) իրեն հրատարակեց բուն Հայաստանի (Արաքսի կամ Երասխի հովիտն Արտաշատ քաղաքով) թագաւոր (հիւսիսային կողմը):

166 թ. Սելևկացիք զօրք ուղարկեցին նրա դէմ և նրան գահից զրկեցին: Հարաւում՝ Սոֆնում իրեն թագաւոր հրատարակեց Զարիադը կամ Զարէն կուսակալը: Ահա այդ պատմութիւնը:

Արտաշէսը Արտաւազդ կուսակալի որդի լինելով յաջորդեց իր հօրը 190 թ. Քր. ա. և Սոֆննի Զարեն կուսակալի հետ զաշնակցելով ապստամբուեց, որովհետև Սելևկացիք մի պարտութիւն էին կրել ու բաւական թուլացել: Չնայած Արտաշէսին գահազուրկ արին, բայց նա օգտուեց Սելևկացոց խառնակ դուրսիւնից և ինքնագլուխ պետութիւն հիմնեց: Այստեղից սկսուեց Հայաստանի առաջին կանոնաւոր հարստութիւնը, որ զիտնական աշխարհը կոչում է Արտաշէսեան: Այս թագաւորութեան մէջ էին մտնում Երասխի հովիտը, Կովկասի մի մասը, Վանայ լճի աւազանը, Եփրատի վերին մասերը, իսկ արեւմուտքից սահմանակից էր Փոքր Հայքը: Փոքր Հայքը ինքնավար երկիր էր և Պոնտոսի թագաւորութեան հետ բարեկամական յարաբերութիւններ էր պահպանում և այդ էր պատճառը, որ 112 թ. Ք. ա. նա միացաւ Պոնտոսի հետ: Արտաշէսը մեռաւ 159 թ. Քր. ա.:

Արտաշէսին յաջորդեց Արտաւազդ Բ. (159—149 թ.), որի օրով Պարթևներն սկսել էին արդէն իրենց աշխարհակալական գործը: Պարթևները մօտ 250 թ. Ք. ա. աշխարհ եկան: Բակտրիայի սահմաններում ապրող Պարսիա թափառական ցեղի Արշակ և Տիրիդատ իշխանները դէպի արեւմուտք առաջանալով Սելևկացիներից խլեցին Աստաքեն նահանգը և ապա ներս խուժեցին նախնի Պարսկաստանի նահանգները և տիրելով,

ամբացան: Սելևկ Բ. թագաւորը շատ աշխատեց հեռացնել Արշակին իր երկրից, բայց չկարողացաւ և այդպիսով սկիզբ առաւ Պարսկաստանի պարթևների թագաւորութիւնը, որ վերջացաւ 226 թ. Քր. յետոյ: Այս ցեղից էին և Հայոց Արշակունի թագաւորները:

Այստեղից Հայոց պատմութիւնը շատ խառն է և Արտաւազդին յաջորդող թագաւորներից յիշուած է միայն Արտաւազդիստրիս, որ թագաւորեց 123—95 թ. Քր. ա. և երկար պատերազմներ մղեց Պոնտոսի Միհրդատ Բ. թագաւորի դէմ:

Նրան յաջորդեց Տիգրան Մեծը (94—56 թ.), որի օրով Հայաստանը փառքի զաւգաթնակէտին հասաւ: Տիգրան Մեծից էլ սկսուած է Հայոց իսկական պատմութիւնը:

Ահա այն ամենի համառօտ տեսութիւնը, որ մինչև այսօր տուել են հայ և օտար գիտնականները Հայ ազգի սկզբնաւորութեան մասին և ես էլ տալիս եմ ձեզ, որպէս զի առանց զպրոցի կարող լինէք սովորելու ձեր ազգի ծագումը:

Վ Ե Ր Ձ

❖ ԽԱՐԱԶԱՆ ❖

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԵԹԱԹԵՐԹ

Հրատարակում է

Հարկաւոր դեպքում պատկերներով

Բաժանորդներն առաջին վեցամսեակի ընթացքում
(փետր. 21-ից) կստանան 25 համար շարաթաթերթ և 6
գիրք պատկերազարդ, այն է՝

1. Նախապատմական կեանք.
2. Ուրարտու և հայերի հայրենիքը.
3. Լեհաստանի հայեր.
4. Լևոն Զ. Հայոց թագաւոր.
5. Միջայէլ Նալբանդեան.
6. Մանկական գիրք:

1000 բաժան. եղած դէպքում նաև «Հայաստանի քարտ»

Վեց ամսեակ 1 ռ., 3 ամիս 50 կ., ամիսը 20 կ.:

Հասցէն՝ Тифлисъ Михайловская ул., № 38. Ха-
чатуру Теръ-Маркарянцу.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0411038

